

Трибуна молодого вченого

УДК 341.6,347.5

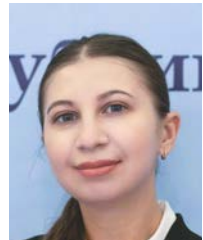
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.1.18>

ПРИНЦИП «НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ» У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ ПЕРЕГЛЯДУ РІШЕНЬ ВЕРХОВНИМ СУДОМ КРІЗЬ ПРИЗМУ РІШЕНЬ ЄСПЛ ПРОТИ УКРАЇНИ В СІМЕЙНИХ СПРАВАХ ТА ПРИ ЇХ ВИКОНАННІ

Белікова Аліна Олегівна,

аспірантка

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено дотримання принципу «найкращих інтересів дитини» у судовій практиці Верховного Суду в перегляді рішень попередніх інстанцій за виключними обставинами крізь призму рішень Європейського суду з прав людини проти України в сімейних справах і в їх виконанні. Здійснено аналіз національного законодавства та нормативно-правових актів міжнародного характеру. Доведено, що повторний розгляд справи судом як відновлення попереднього юридичного стану стягувача, який він мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*), є одним із додаткових заходів індивідуального характеру під час виконання рішень Європейського суду з прав людини. На підставі прикладів судової практики Верховного Суду проаналізовано дотримання національними судами принципу «найкращих інтересів дитини» під час розгляду сімейних справ щодо дитини в контексті рішень Європейського суду з прав людини. Відповідно до зробленого узагальнення можна стверджувати, що суди під час вирішення сімейних спорів стосовно дітей акцентують увагу на дотриманні принципу «найкращих інтересів дитини». За визначених обставин справи забезпечення найкращих інтересів дитини повинні мати першочергове значення та, залежно від їхнього характеру та серйозності, можуть переважати над інтересами батьків. Акцентовано увагу на доцільності запровадження спеціалізації суддів під час розгляду даної категорії справ. На підставі цього дослідження запропоновано внести зміни до статті 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження в місцевих загальних і апеляційних судах спеціалізації суддів зі здійснення цивільного судочинства в сімейних справах щодо неповнолітніх. Зроблено висновок, що національні суди повинні постановити рішення в сімейних справах, яке цілком відповідає принципу «найкращих інтересів дитини», оцінивши в сукупності обставини справи та баланс всіх елементів, необхідних для захисту дитини, а також щодо доцільності забезпечення розгляду таких справ спеціалізованими суддями.

Ключові слова: додержання принципу «найкращих інтересів дитини», виконання рішень ЄСПЛ, перегляд справ за виключними обставинами, спеціалізація суддів.

Belikova Alina. The principle of "the best interests of the child" in the judicial practice of reviewing decisions by the Supreme Court through the prism of the decisions of the ECHR against Ukraine in family cases and in their enforcement

The article examines the observance of the principle of "the best interests of the child" in the judicial practice of the Supreme Court when reviewing decisions of previous instances under exceptional circumstances through the prism of the decisions of the European Court of Human Rights against Ukraine in family cases and in their enforcement. An analysis of national legislation and international regulatory legal acts has been carried out. It has been proven that the re-examination of the case by the court as the restoration of the previous legal status

of the claimant, which he had before the violation of the Convention (restitutio in integrum), is one of the additional measures of an individual nature in the enforcement of the decisions of the ECHR. Based on examples of the judicial practice of the Supreme Court, the observance of the principle of "the best interests of the child" by national courts when considering family cases concerning a child in the context of the decisions of the ECHR has been analysed. According to the generalization made, it can be stated that when resolving family disputes concerning children, courts focus on observing the principle of "the best interests of the child". Under certain circumstances of the case, ensuring the best interests of the child should be of primary importance and, depending on their nature and seriousness, may exceed the interests of the parents. Attention is focused on the expediency of introducing specialization of judges when considering this category of cases. Based on this study, it is proposed to amend Article 18 of the Law of Ukraine "On the Judicial System and the Status of Judges" to introduce in local general and appellate courts the specialization of judges in conducting civil proceedings in family cases involving minors. It is concluded that national courts should make a decision in family cases that fully complies with the principle of the "best interests of the child", having assessed the totality of the circumstances of the case and the balance of all elements necessary for the protection of the child, as well as the appropriateness of ensuring that such cases are heard by specialised judges.

Key words: *compliance with principle of "best interests of child", implementation of ECHR decisions, review of cases under exceptional circumstances, specialization of judges.*

Постановка проблеми. Забезпеченню найкращих інтересів дитини під час розгляду судами сімейних спорів приділяється пильна увага.

Фундаментальні принципи найкращих інтересів дитини знайшли своє втілення в першому міжнародно-правовому акті щодо дитини – у Декларації прав дитини ООН від 20 листопада 1959 р. (далі – Декларація). Генасамблея ООН, проголосивши цю Декларацію, взяла до уваги, що людство зобов'язане надати дитині все найкраще, що вона має [1]. Декларація стала базовим нормативно-правовим документом міжнародного рівня. Надалі на її основі була ухвалена низка інших міжнародних актів на забезпечення дотримання прав дитини як із боку батьків, так і з боку державних установ/органів і судів.

У ч. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини, доповненої резолюцією Генасамблеї ООН від 21 грудня 1995 р. (ратифікованої постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 р. № 789–XII), наголошено, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що опікуються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини [2].

Безумовно, у всіх справах, пов'язаних із дітьми, першочергово має приділятися увага найкращим інтересам дитини. Оці-

нювання ситуації має бути зроблено точно і професійно, у кожному конкретному випадку на індивідуальній основі. Саме на цьому наголошує Комітет міністрів Ради Європи в Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дітей, ухвалених 17 листопада 2010 р. на 1098-му засіданні заступників міністрів [3, с. 53]. Тому суди мають здійснювати судочинство під час вирішення сімейних спорів суто з урахуванням найкращих інтересів дитини.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїх рішеннях продемонстрував послідовні підходи визначення найкращих інтересів дитини в питаннях захисту сімейного життя, проголошеного ст. 8 Європейської конвенції.

Власне, додержання принципу «найкращих інтересів дитини» у розгляді сімейних справ національними судами є визначальним у забезпеченні непорушного права дитини на її захист. Це підкреслює актуальність дослідження за даною тематикою, оскільки воно може сприяти ефективності судового розгляду справ щодо дітей, також удосконаленню чинного законодавства.

Метою статті є проведення комплексного аналізу правових засад і особливостей дотримання принципу «найкращих інтересів дитини» у судовій практиці перегляду Верховним Судом рішень у сімейних справах, що стосуються дитини, з урахуванням рішень ЄСПЛ проти України в сімейних справах, а також у виконанні таких рішень шляхом застосування додат-

кових заходів індивідуального характеру. Водночас дослідження спрямовано на вивчення національної судової практики в перегляді судових справ, визначення обставин справи, за допомогою яких забезпечується дотримання принципу «найкращих інтересів дитини», та доцільності запровадження спеціалізації суддів із вирішення таких спорів.

Отже, дане дослідження є актуальним, оскільки воно може сприяти покращенню судової практики й удосконаленню національного законодавства.

Стан дослідження теми. Питанню перегляду справ за виключними обставинами у площині виконання рішень міжнародної судової інституції приділялася увага багатьма вітчизняними дослідниками та науковцями, зокрема, В. А. Завгороднім [7], В. В. Лавровим [8], Л. А. Остафійчук [6] та іншими; щодо спеціалізації суддів – Л. П. Нестерчук [5], О. С. Простибоженко [5], О. В. Саленко [5] й іншими. Однак, попри наявність наукових праць із даного напрямку, згадана тематика залишається актуальною.

Викладення основного матеріалу. Згідно із ч. ч. 2, 3 ст. 10 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» додатковими заходами індивідуального характеру є: а) відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який стягувач мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*); б) інші заходи, передбачені в рішенні ЄСПЛ [4]. Відновлення попереднього юридичного стану стягувача на законодавчому рівні відбувається двома шляхами: 1) повторного розгляду справи судом, зокрема й відновленням провадження у справі; 2) повторного розгляду справи адміністративним органом.

На законодавчому рівні повторний розгляд справи судом передбачає перегляд за виключними обставинами остаточного рішення національного суду та передбачений гл. 3 розд. V Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України. Зокрема, у ст. 423 (п. 2 ч. 3) ЦПК України чітко наголошено, що однією з підстав для перегляду судового рішення за виключними обставинами є встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція

якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань під час вирішення даної справи судом [5].

На думку Л. А. Остафійчук, «для відновлення попереднього юридичного стану заявника ЄСПЛ має встановити такі порушення, за яких повторний розгляд справи буде мати наслідком відновлення його прав» [6, с. 49]. Як слушно зауважує В. А. Завгородній, «запуск процедури відновлення попереднього юридичного стану заявника національною судовою інституцією має бути обов'язком держави, а не питанням власного розсуду скаргника» [7, с. 247]. За твердженням В. В. Лаврова, «ознакою, яка є відмінною від нововиявлених обставин, проте є спільною для всіх виключних обставин, є те, що зазначені обставини пов'язані з помилкою суду, що розглядав справу, у суб'єктивному значенні, яка проявляється в незаконності судового рішення, або ж узагалі умисними діями судді щодо постановлення незаконного та/або необґрунтованого рішення» [8, с. 191].

З наведеними позиціями вчених неможливо не погодитися, оскільки ухвалення судом необґрунтованого рішення призводить до його перегляду вищою інстанцією та є об'єктивною підставою для звернення потерпілої сторони до суду міжнародної юрисдикції. Перегляд справи Верховним Судом (далі – ВС, Суд) є одним із засобів поновлення прав потерпілої особи (заявника, стягувача).

Конвенційний механізм відновлення попереднього стану потерпілої особи саме шляхом повторного розгляду справи національним судом за виключними обставинами застосовується тоді, коли цей додатковий захід індивідуального характеру може бути найбільш ефективним. Безумовно, неможливо оминати питання щодо дотримання принципу «найкращих інтересів дитини» під час виконання рішень Європейського суду з прав людини – перегляду Верховним Судом остаточних рішень національних судів у цивільних (зокрема, сімейних) справах, що стосується дитини.

Так, у справі «Сатановська та Роджерс проти України» (остаточне рішення від 28 січня 2021 р.) заявники стверджували, що ВС не розглянув справу у світлі найкращих інтересів дитини і не вивчив питання

наявності винятків, зокрема й існування серйозного ризику для психологічної цілісності дитини, які дозволяли національним судам відмовити в задоволенні заяви про повернення дитини до Сполученого Королівства [9].

Постановою Великої Палати Верховного Суду від 13 квітня 2021 р. у справі № 2-4237/12 [10] щодо провадження за виключними обставинами про перегляд судового рішення, спрямованого на виконання рішення ЄСПЛ, скасована постанова суду касаційної інстанції та ухвалено нове рішення, яким касаційну скаргу позивача залишено без задоволення, а рішення судів апеляційної інстанції та першої інстанції від 2016 р. залишено без змін.

Отже, на виконання рішення ЄСПЛ шляхом ужиття додаткових заходів індивідуального характеру Верховним Судом під час перегляду судових рішень урахувано принцип забезпечення «найкращих інтересів дитини», а саме: для проживання в Україні дитині створені належні умови, вона відвідує дитячий навчальний заклад відповідно до її віку, отримує належне медичне та побутове забезпечення. У сукупності це підтверджує той факт, що дитина прижилася в новому середовищі, адаптована до соціального оточення та сім'ї [10].

Наступні приклади стосуються дотримання національними судами принципу «найкращих інтересів дитини» крізь призму рішень ЄСПЛ під час розгляду справ стосовно дитини. Розглянемо декілька правових позицій Верховного Суду, рішення якого ґрунтуються саме на цьому принципі у вирішенні сімейних спорів щодо визначення місця проживання та повернення дитини.

Зокрема, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 5 червня 2024 р. у справі № 757/54659/21-ц про визначення місця проживання дітей і повернення їх до батька в м. Відень (Республіка Австрія) ВС акцентував увагу, що натеper існує широкий консенсус на підтримку ідеї про те, що в усіх рішеннях, що стосуються дітей, забезпечення їхніх найкращих інтересів повинно мати першочергове значення. Найкращі інтереси дитини залежно від їхнього характеру та серйозності можуть перевищувати інтереси батьків [11].

Постановою Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 4 вересня 2024 р. у справі № 334/5244/23 про забезпечення повернення малолітньої дитини до Французької Республіки відмовлено батькові дитини в задоволенні його касаційної скарги, рішення судів попередніх інстанцій залишено без змін. Під час розгляду цієї справи ВС укотре зауважив, що ЄСПЛ вважає, що в усіх рішеннях, які стосуються дітей, найкращі інтереси останніх мають домінувати. Тому повернення дитини не може відбуватися автоматично, а лише з урахуванням її інтересів [12].

Отже, ВС наголошує, що в указаній справі суди правильно виходили з того, що дитина прижилася в новому середовищі, має тісний зв'язок із матір'ю, родичами, а повернення її до Франції є недоцільним. Водночас суди попередніх інстанцій, як і Верховний Суд, керувалися принципом найкращих інтересів дитини та зробили правильні висновки, виходячи з інтересів дитини [12].

У результаті перегляду справи № 754/7569/21 про визнання переміщення та утримання дитини на території України незаконним і її повернення до Канади Верховний Суд 22 листопада 2023 р. задовольнив касаційну скаргу відповідача (матері дитини). Установлені судами попередніх інстанцій факти (зокрема, що натеper дитина вважає своє місце проживання в м. Києві постійним, комфортним і місцем проживання своєї родини) ВС оцінено в сукупності з дотриманням інтересів дитини, які є пріоритетними порівняно із правами батьків, як натеper, так і в майбутньому, а також баланс інтересів дитини та прав батьків. Водночас Суд зауважив, що положення про рівність прав і обов'язків батьків у вихованні дитини не може тлумачитися на шкоду інтересам дитини [13].

Під час перегляду наступної справи (№ 335/8156/19) ВС мотивував, що повернення малолітньої дитини до Італійської Республіки не можна вважати доцільним, оскільки в разі примусової зміни укладу життя малолітньої дитини та повернення в м. Неаполь існуватиме серйозний ризик завдання їй психічної шкоди [14]. У цій справі суди керувалися принципом «най-

кращих інтересів дитини» та виходили з того, що дитина прижилась у новому середовищі, має тісний зв'язок із матір'ю, а її повернення до батька є недоцільним.

Узагальнення викладеного, з огляду на досліджену практику національних судів, дозволяє дійти висновку, що суди під час вирішення сімейних спорів стосовно дітей акцентують увагу на тому, що забезпечення найкращих інтересів дитини повинно мати першочергове значення та, залежно від їхнього характеру та серйозності, можуть переважати над інтересами батьків. Під час розгляду таких справ, з метою дотримання принципу «найкращих інтересів дитини», суди враховують низку обставин, зокрема: 1) ставлення батьків до дитини й особисту прихильність дитини до кожного з них; 2) створення батьками найкращих умов для життєдіяльності дитини; 3) збереження сімейного оточення і зв'язків з дитиною, а також родинного зв'язку з боку близьких родичів; 4) піклування, захист і безпеку дитини; 5) наявність сталих соціальних зв'язків дитини; 6) місце проживання дитини з батьками або одним із них; 7) психологічний стан дитини й існування серйозного ризику щодо психологічної цілісності дитини.

Зважаючи на актуальність і підвищену увагу до цивільних справ із вирішення сімейних спорів, що стосуються дитини, вважаємо за доцільне запровадження спеціалізації суддів даної категорії справ шляхом удосконалення чинного законодавства. Окрім кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, зазначена спеціалізація суддів на законодавчому рівні відсутня. Відсутність такої спеціалізації суддів свідчить про непоодинокі факти звернень громадян України до ЄСПЛ, а також численний перегляд Верховним Судом справ попередніх інстанцій у сімейних спорах стосовно дітей, що є негативним показником та не відповідає додержання принципу «найкращих інтересів дитини».

Водночас варто підкреслити, що питання спеціалізації суддів не один рік супроводжується жвавою дискусією в науковому та практичних колах.

Зокрема, на думку Л. П. Нестерчук, більш перспективним і економічним є розвиток внутрішньої спеціалізації суддів, особливо на рівні місцевих загальних судів [15, с. 17]. О. С. Простибоженко, згідно з науковим і практичним досвідом, слушно зауважує, що подальші реформи національного сімейного законодавства мають бути спрямовані на вирішення низки питань, зокрема й закріплення в ЦПК особливостей вирішення сімейних справ, які, серед іншого, повинні передбачати наявність спеціалізації суддів [16, с. 117]. Такий погляд поділяє О. В. Саленко та стверджує, що така спеціалізація має сприяти максимально ефективному здійсненню правосуддя та якісному розгляду справ [17, с. 98].

Власне, не можна обійти увагою та не погодитися з поглядами вчених і юристів щодо спеціалізації суддів, особливо в цивільно-правовій сфері, під час вирішення сімейних спорів, які явно зачіпають інтереси дитини. Тому вважаємо, що назріла необхідність внесення змін до ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження в місцевих загальних і апеляційних судах спеціалізації суддів зі здійснення цивільного судочинства в сімейних справах щодо неповнолітніх.

Висновки. Практика ЄСПЛ неодноразово наголошує на дотриманні судами принципу «найкращих інтересів дитини» під час вирішення сімейних спорів. Тому коли національні суди ухвалюють рішення у справі, повинні оцінити в сукупності обставини сімейної ситуації та баланс усіх елементів, необхідних для забезпечення найкращих інтересів дитини. Повторний розгляд справи судом, як відновлення попереднього юридичного стану потерпілої особи, є одним з ефективних додаткових заходів індивідуального характеру під час виконання рішень ЄСПЛ.

На підставі даного дослідження рекомендується внести зміни до ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження в місцевих загальних і апеляційних судах спеціалізації суддів зі здійснення цивільного судочинства в сімейних справах щодо неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Декларація прав дитини, прийнята резолюцією № 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.
2. Конвенція про права дитини, прийнята резолюцією Генеральної асамблеї ООН № 50/155 від 21 грудня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
3. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті 17 листопада 2010 р. на 1098-му засіданні заступників міністрів. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188>.
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
5. Цивільно процесуальний кодекс України : Закон від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
6. Остафійчук Л.А. Поняття та підстави перегляду судових рішень за виключними обставинами в цивільному процесі. *Juris Europensis Scientia*. 2021. № 5. С. 46–53. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/5_2021/12.pdf.
7. Завгородній В.А. Практика Європейського суду з прав людини та її вплив на юридичну діяльність в Україні: теоретико-правовий аналіз : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. 2021. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/science/rada/k2/NewF/11/1/d.pdf>.
8. Лавров В.В. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному судочинстві : дис. ... докт. філос. : 081. Харків, 2023. 230 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19968/1/Lavrov_dys.pdf.
9. Рішення ЄСПЛ у справі «Сатановська та Роджерс проти України» від 28 січня 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g48#Text.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 квітня 2021 р. у справі № 2–4237/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96342875>.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 5 червня 2024 р. у справі № 757/54659/21-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120006139>.
12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 4 вересня 2024 р. у справі № 334/5244/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122888532>.
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 листопада 2023 р. у справі № 754/7569/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118984506>.
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 4 липня 2021 р. у справі № 335/8156/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98947659>.
15. Нестерчук Л.П. Внутрішня спеціалізація суддів – необхідний елемент поліпшення ефективності правосуддя українськими судами. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 57. С. 10–21. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/57_2016/4.pdf.
16. Простибоженко О.С. Спільна батьківська відповідальність: назріла необхідність нових підходів в Україні. *Цивільне право України: погляд у майбутнє* : збірник матеріалів XIII Міжнародного цивілістичного форуму, м. Київ, 4 квітня 2024 р. Одеса : Юридика, 2024. С. 115–117. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf-_TSyvilne-pravo-Ukrayiny_cherven_2024.pdf.
17. Саленко О.В. Принцип спеціалізації у національній системі судоустрою. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 94–101. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2018_Salenko.pdf.